

Quintessence philolog
ЛУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС

ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

УРЕЂУЈЕ

А. БЕЛИЋ

УЗ

СТАЛНУ САРАДЊУ

г. г. А. МЕЈЕ-А, проф. Collège de France, А. СТОЈИЋЕВИЋА, проф. Унив. у Љубљани, К. НИЧА, проф. Унив. у Кракову, Љ. СТОЈАНОВИЋА, акад. у Београду, М. РЕШЕТАРА, проф. Унив. у Загребу, О. ХУЈЕРА, проф. Унив. у Прагу, Р. НАХТИГАЛА, проф. Унив. у Љубљани, СТ. ИВШИЋА, проф. Унив. у Загребу, СТ. М. КУЉБАКИНА, проф. Унив. у Београду, ФР. ИЛЕШИЋА, проф. Унив. у Загребу, ФР. РАМОВША, проф. Унив. у Љубљани и Х. БАРИЋА, проф. Унив. у Београду.

КЊИГА V.

БЕОГРАД 1925—1926.

Морати.

Колико год су модерни научници са смијешком спомињали „романтичарска наклапања о голубињој ђуди старих Словена“, ипак није лако одбити особито психологијско значење појави, да је прасловенски језик изгубио прави индоевропски императив и замијенио га оптативом; нарочито кад се поред тога још уочи друга појава, да прасловенски језик није развио глагола за појам „*debere*“, па не само прасловенски, него ни поједини словенски језици.

Рус вели: „Всё равно, я и такъ долженъ пропасть“, и не разбија себи много главе, хоће ли ко његов „я долженъ“ схватити у којој прилици као „*ich soll*“ или као „*ich muß*“. Сјеверозападни словенски народи употребљавају директно њемачки *müssen* (чеш. *museti*, пољ. *musieć* . . .): имају га не само Лужичани па Чеси и Пољаци него и Бјелоруси и Малоруси (и Литавци и Маџари и Румуњи) (Mikl. EW 205 s. v. *mus*- 1). Нашем је свијету то добро познато из Змајеве болне пјесме „Слован дротар“: „Њитро, мило Њитро, Ти слованска мати, Кед позрем на тебе, Мусим заплакати“. Њемачкй је то дакле међу Словенима појам и њемачка ријеч. То доказује и други покушај, да се дође до ријечи за тај појам: у лужичким језицима и у старијем чешком имају за тај појам и: *dyrbjeć* (гор.), *derbiš*, *drbi* од њем. *dürfen* (MEW 41 s. v. *derbi*-). Ни монголска тиранија не даде тога појма и ријечи Великорусима, ни турска балканским Словенима, ни млетачка Далмацији, а кога се Нијемци дотакоше, они дадоше.

Једини ми, СХС, имамо за „*debere*“ свој глагол *морати*. Његову је везу с презентом *морем* од глагола *моћи* изрекао већ Миклошић (VG I² 358: „*more*, damit hängt zusammen *morati*“; EW 199 s. v. *mog* додаје још објашњење: „Die Begriffe ‚können, mögen, müssen‘ durchkreuzen sich“ и паралелу, да се и њемачкому *müssen* развило ово значење преко значења: *mögen, können, dürfen*). Бернекер (EW s. v. *mogq*) прихваћа Миклошићево тумачење.

Већи су чланци о глаголу *морати*: Маретићев у Akad. рјеч. s. v., па у посљедње вријеме Мусићева расправа: „Моћи i morati

u slovenskom jeziku“ Rad 227 p. 1—58 (год. 1923); и од Рамовша приказ Мусићеве расправе (Slavia IV, 1. 1925 p. 142—149). Сва три писца износе обиље нове грађе и расвјетљују ово питање сваки са свога стајалишта, али дефинитивнога рјешења још нема. Сам посљедњи писац иза великога поуздања ипак је од многобројних акценатских аналогича клонуо па вели: „Priznati pa je treba, da je razvojna pot tamna“ (о. с. 147).

Само Маретић као да сумња у везу с морем: „Постање је тамно; чини се додуше, да је у свези с облицима морем, мореш од моћи, али није лако разабрати праве свезе, које вежу те облике с морашу“. Њему није дакле доста аналогича њемачкога müssen. Мусић је настојао те „свезе“ наћи. Мусић с правом свраћа пажњу на то, што у сл. поред *mōram*, *mōral* долази у томе значењу (*deberē*) и *mōrem*, *mōgel* (у значењу *kōnnen* акц.: *mōrem*, *mōgel* p. 1). Ту помијешану употребу налази већ у Трубара (p. 1—2) па још и данас у народним пјесмама словенским из свију крајева (p. 2) (исцрпао је сва четири дебела свеска Матице Словенске). У Трубара још много служи глагол *имам* у том значењу, па из његове употребе „*imamo inu mōremo*“ изводи, да је *mōremo* прешло у *mōramo* према *imamo* (p. 8) те се „све више“ мј. *mōrem* говори *mōram* (p. 1).

Миклошићев *Durchkreuzung* појмова моћи и морати главни је предмет Мусићеве расправе: Нужда постаје од могућности тим, да се радњи, што је значи глагол у инфинитиву, и посљедњи увјет испуни или као испуњен супонира (p. 12). Хипотетичка реченица цијела представља могућност, а сама аподоза нужду: [че *sneg zapade, nastala bo zima = mora nastati zima*] = *more nastati zima* (p. 13). Ту се увјет као испуњен супонира, зато је и нужда супонирана. Реална се нужда изриче глаголом *морашу*, кад је сáмо вршење познато (у прошл. и сад.), а формална, кад је непознато те се само закључује (у прошл., сад. и будућ.). *Ker je sneg zapal, morala je nastati zima* (реална нужда, кад знам, да је настала зима; формална, кад само закључујем, да је настала зима, а не знам¹ (p. 14). Ту је увјет испуњен, формална нужда

¹ Бил. Мусић је додуше све димјере с гл. морати за будућност схватио као реалну нужду („управо стога, што јој вријеме вршења још није дошло“ p. 15), али то јачачно није учинио у складу са својом дефиницијом реалне и формалне нужде; они сви значе само формалну нужду, јер је њихово вршење непознато. То вриједи и за хипотетичке реченице, гдје је увјет нужде у протазу; и за релативне с хипотетичким смислом.

индуктивна, јер из узрока закључујем о посљедици; а у примј. „*Če je nastala zima, zapal je sneg*“ формална је нужда деду-ктивна, јер по посљедици закључујемо о извршењу узрока (р. 18). Дакако да за нужду неке радње може увјет бити и чија воља те се она захтијева: *po rožco mi moraš ti dat* (р. 35). Исп. и р. 44., гдје писац сам у четири тачке скупља резултат свога истраживања. У додацима показује потпуну аналогију развитка њемачкога *müssen* и дјеломичну Хомерова *μῆλλεν* (дакако у значењу).

Против Мусићева разлагања Рамовш је најприје у *Čas. za slov. jez. k. i z.* (IV. 1924. р. 117. у биљ.) поставио одлучно своју тезу, да је једини траг негдашњем словенском имперфекту сачуван у гл. *morati* „*čegar postanek si Musić paračno razlaga*“ и обећава доказе. И у својој HGSJ (II 295) износи као поуздани резултат науке, да је *morati* настало од супониранога имперфекта гл. *moći*: **moraše* мј. **možaše* према през. *more*. Коначно у Слaviји доказује, али ти докази, судим, не оправдавају онај тон поузданости.

Мусић истина није ни настојао протумачити разлику у акценту *mórem* и *môrem*, али из тога не слиједи, да се и не може протумачити без *môram*. Ваљавец (*Rad 132*) има према српхрв. презентима с акц. ˘ (од старијега ˘ или ˘) у сл. једне гл. с акц. ˘: *mórem, méřem, žářem* . . . (р. 137), а друге с акц. ˆ: *lêzem, sêdem, vřžem* . . . (р. 155). У таквом случају није никакво чудо, ако се који глагол колебао у почетку тога прелажења те имао и *mórem* и *môrem* у истом значењу (*posse*), а кад се стало развијати значење *debere*, фиксиран је један акценат за једно значење а други за друго. Колебање је у акценту могло настати и кад је спирант *ž* замијењен сонорним *r*. А редуцирани је облик *môřem* лакше извести из *môrem* него из *môram* (148), једно јер је ближе ономе облику па га и пишу тако, а друго јер имамо аналогну редуцију у *môřem* и *hočem*, а од глагола на *-am* нема ниједнога другога с редуцијом; поређење са *řek < pak* недостаје, јер је свршетак *-am* заштићен од других глагола (*Systemzwang*).

Госп. Рамовш мисли, да има „*dokaz*“ за то, да је данашње *môřem, môrem* постало од *môram*: „*vidimo namreč, da ima dolenjščina XV. stoletja le móřem „kann“ in môřem „muß“ (примјери); proti temu nam dolenjščina XVI. stoletja že izkazuje môřem „muß“ (morem) poleg môřem*“, прџп. само *moral* р. 144. Да то доиста видимо, да долењски диалекат у 15 в. има за *debere* у през. само *môram* то би много значило поред познате нам сад

чињенице, да у 16 в. има и *mbrat* и *mbr̃at* (*m̃brem*) (особито кад бисмо уз то имали јамство, да није било утјецаја других диалеката). Али какве нам примјере износи за то, да ми то видимо, врло поштовани господин писац. Примјери су нам за „kann“ сасвим непотребни у овом случају, јер о њима није било сумње; а за „muв“ нема ниједнога примјера у презенту, а о презенту се баш ради и то о презенту са значењем „muв“; за „muв“ има само партицип *morall*. Али како и у 16. вијеку партицип за значење „muв“ има у долењски писаним књигама само облик *moral*, јасно је, да се партиципом *moral* не може доказати за 15. в., да је презент само *morat*, кад видимо очито у 16 в. да поред партиципа *moral* могу ексistirати два презентска облика. За 15 в. није ни то доказано, да је партицип имао само облик *moral*. Госп. писац цитира четири мјеста из Conf. gen.: I 23, 29; II 22, 29, али два сасвим опадају, јер је у I и II исти текст, само што је преписивање II прекинуто и превучено, јер су се преписивачу десиле крупније погрјешке, особито она смијешна „chudicza ynu nega Sweticom“ (исп. Grafenauer, Dom in svet 1916, p. 241). Остају дакле два мјеста (I 23, 29), а та су два мјеста таква, да у обадва долазе исте ријечи: kakur wy to popraudy morall dyati; друго мјесто има дакле само толико доказне моћи да потврђује оно прво, да није штампарска погрјешка; у истину дакле само једно једино мјесто (овдје баш вриједи она zweimal ist erst einmal). Друга два споменика 15 в., Целовачки (Kres I, 181—182) и Млетачки, немају уопће глагола *морати* ни *моћи* ни прилике за њихову употребу, осим што у Млетачком често долази: ima stvoriti jednu mašu za svoju dušu (AfsI Ph 14, 197). Све дакле што знамо о глаголу *deberere* не само у Долењском него у свој Словенији 15. в. јест она фраза: kakur wy to popraudy morall dyati. Сад ако с тим испоредимо употребу Крељеву (Slavia p. 144): *mogal* и *moral* али само *mbr̃at* за *muв*, ко може порећи могућност, да би се у књизи, да је писац оне молитве (Conf. gen.) написао цијелу књигу, такођер нашло *mogal* и *moral* али само *mbr̃at* (*morem*). Оно *moral* дакле не доказује ништа друго него само своју ексистенцију.

Док г. Мусић тврди, да је Трубаров „дуализам остао у народу и у књизи све до препорода“ (p. 2) и никаквим цитатима то не потврђује, г. Рамовш за писце 17 в. тврди (144), да имају само *morem*, *mogel* и потврђује то с неколико цитата из само два писца, један Горењац (Скалар) и други Випавац (Јанез од Св. Крижа). Ту су се сукобиле двије тврдње, обадвије недоказане.

Данас у књизи влада *morat, moral*, а Мусић судећи по народним пјесмама, држи да је у народу дуализам у свим крајевима, у цјелини ипак чешће *morem (mor'm) mogel* (545 пута), него *morat, moral* (362 пута) р. 5. Рамовш пак вели за Горишку, Крањску и доњу Штајерску, да је данас *mōrāt, mōgəl* (144). Мусић се одвише ограничио на синтактичко групирање примјера; ту би доста био и много мањи дио; а премало је разврстао примјере по крајевима: узео само за неке покрајине по једно мјесто, али гдје могу на пр. Адлешини са својим белокрањским диалектом заступати и долењске и нотрањске и горењске диалекте у Крањској. Вразов зборник (1839), који је из Крањске, Штајерске, Корушке и зап. Угарске, нема *morat, moral*, али то не значи много, јер и оно друго готово ишчезава: *It morem brž se mi mudi* р. 16 (Крањска); *Moreta bolj hitra biti* р. 135 (из Целскога котара); *Morem ti povedati* 157 (Крањска, може значити и моћи); и ништа више. Размјерно би према Матичину зборнику долазио глагол *debere* барем 30 пута. У Кориткову зборнику св. 3, 4, 5 (Крањска) долази презент само у облику: *morat, morāš, mora, moramo, morate* и то 31 пут, а претерит само у облику: *mogil, mogel, mogla, moglo, mogli* и то 15 пута; ипак једном 3. pl. praes. *morjo* (V, 27). Не би дакле доста било прегледати по крајевима него и по скупљачима и уредницима, јер и они доста тога имају на души.

Словенци учитељи(це), слушаџи Више педагошке школе, забиљежише ми без договора из својих диалеката *ich muß* и *ich mußte*:

1. Штајерска, 9, нико ни *morat* ни *moral*, него: *morem, mogel* (pri Ptuju); *marem, magu* (Št. Peter na Medvedjem selu kod Rogaške Slatine); *murem, muogo* (na vznožju Pohorja Fram pri Mariboru); *morn, mogu* (Petrovče kod Celja); *moren, mogu* (Jaušovci kod Ljutomera); *morən, mogu* (pri Celju); *mōrāt, mogu* (Mozirje u Savinjskoj dolini); *moərāt, mogu* (Zlatoličje kod Ptuja); *moərāt, mo_ugu* (Bizeljsko ob Sotli); од њих деветоро ето није се ни двоје нашло, који би једнако забиљежили, а сви из истога краја, само из различних мјеста; (свуда дакако изостављено уз пртцп.: *sem*);

2. Трст: *tuorāt, tuorou* (Prosek);

3. Долењско: *mōrāt, mogla* (Št. Vid pri St.); *morat, mora* (Struge, Kočevje);

4. Нотрањско и то Љубљана: *morm, mogu* (1); *mōrāt, mogu* (2); *morat in mōrāt, moral* (1); *morat, moral* (1); — *mōrāt, morau* (Dol. Logatec);

5. Горевско: *moram, mogu* (Kamnik); *moram, moral in morem, mogel* (Škofja Loka);

7. Корушка: *moram, moras, mora(u)* (Prevalje).

Штајерска је дакле ступила на страну Вразову и Рамовшеву т. ј. монистичку, а Крањска, Корушка (и Трст) на страну Штрекељевоу и Мусишеву т. ј. дуалистичку. Држим да евентуалне погрјешке нијесу тако многобројне, да би цјелокупну слику одвише предругојачиле.

Госп. Рамовш рачуна и са српх. имф. *мораше* од *моћи*, па кад је настао гл. *морати* према њему, вели, *моћи* је добио нови облик *могаше* (146). Даничић зна (до конца 17 в.) само за *могах* (Ист. обл. 306.) (27 пута); и Маретићу су то у Ак. гј. најобичнији облици, али се нађе и *могадијах, могадих, можах* 3 пута, *мога* 6 пута; а један једини пут *мораше*, и то у Бугарина Пеикића, који наш језик није ни толико изучио, да би падеже правилно употребљавао (Ак. гј. VI, 949). Он пише у истој књизи (Зарцало истине 1716) и на истој стр. 39 „ради ову охолу одговор поклисари од стали патриарких веома га покарше“; „нер хоћеху прие умрит, него оставити свога мештар Фоциј“; „по кому влада се од владоци“; — видосмо 43, *скуџен* (мј. *скуџен*) 44, *не њримљаху* 48, *славеше* 51 (3. sg.) *захвалећи* 52, *искажући* 61, *појови* и *богословаци* 67, у *шрих скуџишинех осрамоџен* 75. Његове икавизме: *одриди* 67, *одридили* 71, *неправидно* 78, *неправидан* 84 Ак. гј. не спомиње ни као *unica*. Може ли се дакле рачунати с његовим импф. *мораше* (*posse*) као с народним обликом? Очито је, да не може. Али кад још узмемо на око, да и он (на стр. 40—84) пише само *могаше* и *могаху* (21 пут), онда морамо мислити, да ни онај *мораше* није ништа друго него штампарска погрјешка, премда он радо употребљава варијанте. Како и не би било штампарских погрјешака, кад Бугарин штампа српску књигу у Мнестие, н. пр. *сецара* (мј. *цесара*) 52, *досао* (мј. *дошао*) 50. И тако се расплину тај мјехур од сапунице.

Судећи по Хомерову *ἀναίρησθαι ἐμελλε* = имаше подићи (Мусић 51) и по нашем: брз је Шарац утећи му шћаше (Маретић вел. грам. 624 „што је у прошлости имало бити или се спремао да буде“) чини се, да бисмо збиља с имперфектом *мораše* најлакше дошли и до значења морати (а поготову до облика), али је без сумње криво: мислити, да је то једини пут, па зато хтјети силом створити аналогјски облик *мораше*, који на цијелом подручју језика (СХС) нигдје није потврђен. Значење нам то даје и

сваки претерит: могао си доћи (приговарам некоме, што није дошао) = имао си доћи, морао си доћи; а *mōrem* се, одијељен акцентом од *mórem*, могао лако схватити као глагол V. 3: *berem, perem, takem, sōsem* те према овим глаголима: *bral, pral, takal, sosal* аналогијом добити *mōral*, дакле и *morati*, а ако још живи импф. онда дакако и *morah*. И то би врло лако могло бити, да је у доба Conf. gen. гл. био у V. 3: и да је написан през. да би био написан *morem*; а одмах иза тога глагол је почео прелазити у V. 1. и зато у Трубару *morem* и *moram*, али само *moral*, као што је и сад *takem* и *takam, sōsem* и *sosam* али само *takal, sosal* (cf. Pleteršnik). Држим, да је таково тумачење оправданије, јер не оперира с измишљеним облицима него само са збиљским. Таким је путем јамачно гл. *seči* прешао у V. 1. т. ј. *tācem, tōko, takal, takati* дакле и *sočem, seko* — *sekal, sekati*, а од *sekati* је дакако лако дошао до облика *sekam* као и његов узорак *tkam*. — Још има један пут (можда и више). Као што је у сх. од непрел. нећеш настао прелазан гл. *neħash* (у неком смислу непрелазан — прелазан: сам нећеш па и мене *neħash*) тако је у сл. од непрел. *mōreš* могао најприје настати прел. *moraš* = примораваш (*sam mōreš ter in mene mōraš*), а онда је *moraš* стало преузимати и значење *moresš*, као што на пр. гл. *učiišii, ušiišaišii* имају значење: другог и сам. Као што се види и на овај Триглав има више маркираних путова, тежих и лакших, *čez Prag, Tomiňskov, čez Kot* . . .; г. Рамовш силом хоће, да се планинар Морати попео немаркираним путем. Могуће, има и таквих планинара.

Гг. Мусић и Рамовш сложено тврде, да се сх. *морaišii* развио самостално. Не вјерујем. У Словенији видимо дуготрајни, вјековни развитак гл. *морaišii* и његову борбу с гл. *моћи* и њихово диференцирање сад само акценатско а сад и гласовно, ударање новим путем и враћање на стари, а у сх. ни трага свему томе, него се *морaišii* појављује као нов и готов глагол без икаква развијања; искочио као Атена из главе Зевсове. Тако је он скочио из Словеније у Хрватску, у истом облику, с истим акцентом: чак. *mōrān*, шток. *мбрам*. Зашто баш *-ам* а не *-им*; зашто *р* а не *ж*, кад сх. ј. има и *ж*; зашто *ˆ* а не *˘* кад темељни облик има *˘*; и напokon зашто се баш на међи Словеније појавио, у Хрватској, а не у ком другом крају? Толика сложеност не може бити случајна ни извирати из сродности терена. Постанак словенскога *deberē* с акцентом *ˆ* меће г. Рамовш у 11—13 в. у Корушку, јер је у 13 в. *ō* тамо прешло у *и* (*Buge* од *bōg*), *turem*. Тако, тако, у Корушку води

његов траг; тамо око Целовца; под притиском њемачкога духа створили су га тамо дједови оних Словенаца, што су се додanas тако подвргли њемачком духу, да су дали своје гласове за Аустрију против Југославије; из Корушке се раширио по ост. Словенији, из Словеније прешао у Хрватску, из Хрватске у Славонију, из Славоније у Војводину; свуда је туда уз њемачку власт било и њемачкога духа, за морање плодно земљиште, прави пречански глагол.

„До почетка XIX вијека не налази му се потврда из Босне и из Далмације са Дубровником“ (Ак. рј. s. v.). А то нешто значи, јер то није један листић сачуван, него у богатој литератури дубровачкој, па у далматинској и босанској доста обилној, нема му ни трага, дакле се доиста није говорио тамо. А Вук га за прву половину 19. в. смјешта само у Војводину „у војв. а у Србији, у Босни и у Херцеговини говори се мјесто *мора* — *ваља*, *шреба*, н. пр. *ваља* ми ићи, *шреба* ићи; *шреба* да буде и т. д.“ (Рј. s. v.).

То већ слабо звучи у прилог тврдњи о самосталности, а тако и у прилог тврдњи: „Од штокаваца могли су глагол морати прихватити чакавци“ (Мусић 9). Прве су двије потврде у Акад. рјеч. из 16. в., обје чакавске: 1. Коризмењак, штампан глаголицом у Сењу 1508; на истом листу 28., на ком је и: „ва томъ животи ки се роди мора умрити“ има и: *поча* (3 sg. aor.), *роенъ* (= ројен мј. рођен), *потврјое* (= потврјује мј. потврђује), *зач* (= зашто); 2. је исправа глаголска писана г. 1549. (Acta croatica p. 249) „братије Стрилчан“, „како приде... к цркви нашои светому Томашу у Стрилче“, „ка идоше граду Стиничкому“, „нека знате како ми се ово спотриби да морам продати недан лапат земље оратие“: *справишце*, *нареиено*, *вазамши*, *понуџста* *все* *нега* *ближние*, *вазе*, *кади*, *такаи* (= такођер), *контенти*; *споменик* *свакако* *чакавски*; *мјеста* „у Стрилче“ *нема* у попису *мјеста* у нашој држави; *има* *Стрилчићи* на отоку *Крку*; *ријеч* „контенти“ је *баца* у приморје; *има* *Стиница*, *Стинички луг*, *Стиничке Струге*, *Стинички Долац* код *Јабланца* (срез *Сењ*); *ипак* *наше* је *мјесто* *Стрилче* *сасвим* *поуздано* на *Купи*, *близу* *Речице*, *између* *Карловца* и *Сјеничака* јер се тамо *помиње* *мјесто* *Стрилче* у *исправи* од 1512; а у попису *жупа* од г. 1501. *долази* и *жупа* *св. Томе* у *Стрелчу*; *још* у попису *племена*, *која* су *припадала* *граду* *Стеничњаку* (код *Карловца*) *долазе* и *Стрелчани* г. 1464; *онај* је *Стинички град* по *томе* *исто* *што* и *Стеничњак* (види *све* *то* у *књизи*: *R. Lopašić: Oko Kupe i Korane* p. 280, 283, 285). И *ријеч* „кунтенти“ *долази* у *исправи* *изданој* у

Стеничњаку, у којој читамо и „пургаров стиничких“, „пургари стенички“, „в Стеничнаку“ (ib. 280—1). И на доданој мапи М. Шеное: „Стрелче“. (Хвала, Сабо!)

У 17. в. има Акад. рјеч. осим кајжавца Белостенца и осим Витезовића, који је одрастао у чак. Сењу а живио у кајк. Загребу, још само један примјер: *Starine* 11, 92 из Јасеновца од Речеп („Речеп“) одабаше, ћирилицом, (око г. 1655.), и то би био једини штокавски примјер прије 18. в. а и томе је штокавство врло сумњиво те нема никакве доказне моћи, јер тамо и у сусједној Босни није се онда зацијело говорило: „говорио“, „водио“, а још мање „банџујеју“ (*гоуорил, уодил, банџооео*); тај „банџујеју“ одаје писара подријетлом кајжавца, ако и има сва четири пута „шио“ (*що*); и правопис одаје писара, који је најприје латиницом писао па не позна слова: *ћ, в, з*: *Филићџашич, Ианићолчич, хочеџе*; *суем, уеле, уисоко . . .*; *исабраним, снание, саџо*; често мј. у пише *о*: *каџиџано, Сџанко* (dat. sg.), *лоблено* (мј. љубљено) . . . У таквим „босанским“ муслиманским писмима ћирилицом поткраде се и „никај“ 111 (из Дубице) и „кај“ 119 (из Дубице) и 139 (из Јасеновца), а судећи по данашњем тамошњем говору прави је представник ондашњег говора писар из Дубице бр. 56, 61—4, 66, 73, 74.; тај има *ћ, в, з, у* на свом мјесту, *-л* му прелази у *-о*, у 3 пл. *-у* (никад *-еју*).

P. S. Кад је ово било већ сложено, нађох у крајишким писмима из 17 в. још три пута *морџи*: „толико *морам* у. го. писат“ и „А *морџе* прощимати“ (*Starine* 11, 99) у писму „хаги Шабана одабаше Костаниче града“ око г. 1655. [липо, сусиду, уирну (= вирну), при, дуи (мј. дви), *уеру, уерни*, уира, чину (мј. цину), уира, липо, чина (мј. цина), самирити (мј. замирити), *уремена*, расумили, сега (мј. свега), *лиџор* (мј. само), *що, бетешни, що*; *ч* мј. *ћ*: плачам, чемо, хочем (мј. хоћемо), учих; *ч* и за *ч* и за *ц*: части, Костаниче; *о* често и за *у*: доше (мј. душе)]. И томе је писму ето штокавство врло сумњиво. Али трећи је примјер прави штокавски из босанске крајине: „ако ли би се сужан изнев(е)рио, да на *морам* платити то све“ (*Starine* 12, 8) у писму „Ибраим аге Синића . . . грофу Кеглевићу Петру . . . краине костаничке великоме коменданту . . . Лито 1699 мисеца шептембра 1“ [пише исправно босански ћирилицом; *в, ч, ц, ћ, у* на свом мјесту; *ћниова* (мј. њиова); *виру*]. Али то је на концу посљедње године 17. в. — Нека је забиљежен и овај примјер: „брес тога *никаи неморам* учинити“ (*Starine* 11, 111) у писму „сирромаха сожна Хасана ис Добиче“ (мј. Дубице) око г. 1664., гдје је „*морам*“ у значењу „*могу*“. (Штампарска мј. *морем?*).

У 18. в. имају *морашти* (Ак. гј.) већ 9 славонских писаца и из Војводине Доситије Обрадовић. — Вук га и Даничић употребљавају, имају га нар. умотворине и Његош и Милићевић и Љубиша (Ак. гј.), а данас га спо нађе Белић чак на Тимоку: у Бучју, Књажевцу, у Кренти па јужно од Ниша у Малошишту (Дијал. Ист. и Јуж. Србије 158. 525. 641). У Источној се Србији најјасније види, како им је *морашта* дошло, а није код њих постало, јер је очито, да није ни могло код њих постати: они немају *море* него само *може* (о. с. 640 и др.).

Како нас са Словенијом веже *морашти*, тако и *море* (през.), од чега је постало *морашти*, и *неборе* и *џорене* и партикула *-ре* или *-р*, све по гласовној промјени *же* у *ре* иза вокала. Али не обухватају све те ријечи цијело наше језично подручје, него има свака своју изоглотну линију. Најстарију и најопћенитију промјену доживјела је партикула *-же*. Већ у II брижинском споменику *tere* у 11 в. (Ramovš HGSJ II 295) и на сасвим противној страни у Немањиној дипломи у 12 в.: и дахъ, *ере* исыпросихъ парике; ни иномоу *никомоуре* (М. 6, г. 1198) и од 15 в. поред *ре* покраћено *р*: *јере* и *јер*, *нишџоре* и *нишџор*, *ни од когар* и др. (*џер* већ у 14 в.) (Белић, Глас 62, 208), данас: *јер*, *јере*, *џадар*, *џакођер* и др. Словенци већ у Conf. gen. (15 в.) само покраћено: *kyr* (9 пута), *kakur* (6 пута), *kar* (3 пута), *kadar* (2 пута) и по једном: *kygar*, *zkemer* (нејасно: *kur*, *kar*, *nift(er)*) (г. Рамовш не цитира из Conf. gen. ниједан примјер, него су му најстарији примј. из 16 в.: HGSJ II 294). У источној је Србији ријетка та партикула, али је ипак има (Белић, Диј. 269): *џакођере*, *џџогодер*, *нигдер*, *дедер*.

Послије брижинских спом. Словенци и немају *тоже* него само *тоге*, има га Conf. gen. Код нас није *море* превладало, Источна га Србија и нема, Вук га и у Грам. 1818 спомиње, а у Рјеч. 1852 меће у заграду. Појавило се ипак већ у 13 в.; најст. примј. у Акад. рј. из Дубровника М 43, г. 1254 *морешъ*; из 14. в. нема у Акад. рј. ниједнога мјеста, а из 15. пет; прво је криво цитирано (нема *море* М 250), друго је из Дубровника, треће Јурај Шубић, 4. Бернардин, 5. Колунић дакле све са запада сасвим. Али има Данич. (Ист. Обл. 277 . . .) и за 14 в. и то: Дубровник, Пуцић I, 1, 3, 11, 16 (*не море*; *мореште*; *море*; *моремо*, *море*) г. 1395—8.; Босна, Твртко М 201, г. 1382 (*не море*), оригинална; Санковићи г. 1391, М 219 (*моремо*), ориг. Допуњује Даничић (I. с.) и 15 в.: Пуц. I, 36, 65, 85, 131. Микл. 258.; све то Дубровник; — Сандаљ М 274, 328, г. 1421—3. (*моремо*) и Радосав Павловић М 312, г. 1421 (*море*). Из Србије

нема ни Акад. рј. ни Даничић ниједнога примјера. Славонски писци 18 в. имају *море* (Ак. рјеч.).

Ријеч *неборе* меће Вук у Црну Гору и околину; Акад. рј. најстарије потврде има из поч. 16 в.; Коризмењак, писци дубровачки и далматински, 2 босанска, 2 славонска, Врчевић, н. пј. Богишићеве, н. пј. истарске. Словенци су тако заборавили постанак, да им служи као именица: *neborè, éta*, и изводе друге ријечи: *nebbres, nebbren*, а долази од 16 в.

Напокон *-рене*. Данич. (Ист. Обл. 284) има најстарији примјер из Дубровника г. 1400: *изьренне*, онда долази у дубр. и далм. писаца 16. в. Вук у рј. за оваке облике пише: у Лици (*доренем, наренем, одренем*); у Далм. (*ѿоренем*); по југоз. кр. (*изренем*). И Будм. у Акад. рј. s. v. *гнаши*, вели за *-ренем*: „по западнијем крајевима“. И Рамовш за Словенију вели „*le v zapadnih dialektih*“ (295). Ни славонски га писци 18 в. немају судећи по томе, што га Маретић није забиљежио (Rad 180, 192).

Од прилике би се могло рећи: партикула *-ре* или *-р* до Тимока, *море* до Мораве, *неборе* до Дрине, *ѿорене* до Врбаса. Словенско је првенство у овоме: *r* од 15 в. само покраћено а јавило се *-ре* већ у 11 в.; *more* само промијењено (нема *može*); *neborè*, изгубио се осјећај за форму; ограничење географско само код *-рене*. Зато ја држим, да су све те промјене настале најприје у Словенији, прешле у западне крајеве сх., и према истоку се шириле која више, која мање; лакше им се било ширити од сјевера према југу: морем, трговином, најлакше у Дубровник, а Дубровчани су их најлакше ширили и даље. — Свакако подсјећа ова појава на противну сасвим појаву код сјеверозападних Словена: чешко *ř* и пољ. *rz* настало од *r* пред непчаним вокалима, особито пољ. *rz*, које је с временом сасвим прешло у *ž*: *řeka, rzeka = žeka*, од *rъka*. Можда није случајно, да се и код јужних Словена та промјена држи запада и да јој је извор баш код оне гране, која и иначе има по коју особину, која подсјећа на сјеверозап. групу Словена. Исп.: „*Ugotoviti moremo, da je najmanj vsa severna slovensčina na svojem novem ozemlju v Alpah še dolgo ohranila tl—dl*“ (Рамовш HGSJ II, 193 р.). Тако зилско *šidwo* = шило (195).

Само је у ријечи, која значи „*usque ad*“ *-р(е)* прекорачило Тимок и прешло у Бугарску, али та је ријеч толико мијењала облик, да је једва препознајемо да је то иста: у Словенији *dar do* (рез., Pleteršnik рј., Ramovš 294), у чакаваца (15—17 в.) *дар (до)* или *дари (до)*, у чакаваца и Дубровчана *дер* и *дери (до)* (13—18 в.,)

у Дубровнику и Србији и Бугарској: *дори* (*до*), има и *дор*. Миклошић *Lex. pal.* има и *даж* и *дож* и *дожи* и цитира мјеста са *дож* и *до* па из тога изводи *дожи* преко асимилације *дожи* и *до* (и то долази). Будмани за првобитно помишља *даже*, па је поради значења и дометања приједлога *до* дошло *доже до*; а и он као и Микл. (*дожи*) *дари* изводи од: *даже и*. Свакако је то *р* од *ж* у партикули *же*, а то *и* везник *и*. То је Миклошићево и Будманијево тумачење усвојио и Бернекер (*EW. s. v. da*), и Вондрак *VG II*, 486, само је нешто Белић сумњао (*Диј.* 267). Како Вук меће *дори* у источне крајеве (*Рј.*), а *MEW* зна само Бугарску, лако смо западали у вјеровање, да је та ријеч једно од оних обиљежја наших источних диалеката, која показују утјецај бугарски, а узевши је овако у њезину правом друштву, видимо, да је она само онај снажни млаз енергије наших Алпинаца, који се није ни на Тимоку уставио, него попрскао и „Куновицу, грло од свијета ка веригом лугом веже“.

Ђ. Грубор.